

Niezadowoleni demokraci we współczesnej Polsce

PAULINA SEKUŁA
UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI

Abstrakt

Celem artykułu jest szczegółowe przyjrzenie się postawom Polaków wobec demokracji kształtującym się od początku transformacji demokratycznej przez pryzmat dwóch modeli kultury politycznej: kultury lojalnej oraz kultury asertywnej. Wśród kwestii szczegółowych poddane zostaną analizie: 1. tendencje w poziomach poparcia demokracji jako formy rządów oraz deklarowanego zadowolenia z funkcjonowania rodzimego systemu demokratycznego; 2. korelaty postaw krytycznych wobec demokracji oraz 3. syndrom orientacji określanych mianem „niezadowolonych demokratów” i skala jego występowania w społeczeństwie polskim. Wskazane aspekty poparcia politycznego w społeczeństwie polskim zostaną osadzone w szerszym kontekście postaw wobec demokracji, charakterystycznych dla innych społeczeństw europejskich. Podstawę źródłową proponowanych dociekań będą stanowiły rezultaty krajowych i międzynarodowych badań sondażowych, w tym głównie Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) oraz World Values Survey (WVS) i European Values Survey (EVS).

Słowa kluczowe:

[lojalna kultura polityczna](#), [asertywna kultura polityczna](#), [poparcie polityczne](#), [niezadowoleni demokraci](#).

Uwagi wstępne

Uchwycony w latach osiemdziesiątych XX wieku w społeczeństwie polskim wysoki poziom akceptacji wybranych zasad demokracji (Adamski, Jasiewicz, Rychard, 1987) stanowił ważny argument na rzecz demokratyzacji polskiego systemu politycznego i pozwalał zakładać, że proces ten będzie cieszyć się niesłabnącym poparciem. Tymczasem prowadzone od początku przemian politycznych badania nad postawami Polaków wobec nowego porządku politycznego szybko wykazały, iż znacząca pozostaje kategoria osób niezadowolonych z rozwoju rodzimego systemu demokratycznego i krytycznych wobec różnych aspektów jego funkcjonowania (Cybulska, Sęk, Wenzel, Wójcik, 2000; CBOS, 2016). Kwestia postaw Polaków wobec demokracji zasługuje na uwagę ze względu na fakt, że istnienie powszechnego poparcia uznawane jest za ważny czynnik konsolidacji systemu demokratycznego i wewnętrzny mechanizm obronny przed jego zniszczeniem. Demokracja jest bowiem porządkiem politycznym, który posiada wewnętrzne mechanizmy autodestrukcji (Kubiak, 1998), o czym przekonują chociażby przypadki odchodzenia od niej odnotowane w pierwszej połowie XX wieku w Europie Zachodniej.

Tradycyjnie – przynajmniej od czasu publikacji *The Civic Culture* Gabriela Almonda i Sidneya Verby (1963) – postawy lojalności przejawiające się w uznaniu dla demokracji, zadowoleniu z jej funkcjonowania, szacunku wobec władzy i zaufaniu do instytucji politycznych traktowane są jako niezbędne elementy kultury politycznej, która sprzyja stabilności systemu demokratycznego. Z tej perspektywy utrzymujący się krytycyzm wobec rodzimej demokracji jest niepokojący, gdyż stanowi potencjalne źródło wzburzenia społecznego i podstawę delegitymizacji systemu demokratycznego. Współcześnie rozwijany jest jednak model kultury politycznej, w którym

coraz bardziej upowszechniające się postawy asertywności obywatelskiej, przejawiające się w dystansie wobec rodzimej demokracji, traktowane są jako zdrowy symptom i impuls do mobilizacji obywatelskiej wokół reform instytucjonalnych, a tym samym – do poprawy standardów demokratycznych w codziennej praktyce politycznej (Klingemann, 2014). Może się tak stać, o ile niezadowoleniu z funkcjonowania różnych aspektów rodzimej demokracji towarzyszy silne i upowszechnione poparcie dla zasad demokracji, w tym przekonanie o wyższości tego systemu politycznego i jego zasad nad innymi rozwiązaniami.

Celem artykułu jest w tym kontekście szczegółowe przyjrzenie się postawom Polaków wobec demokracji mierzonym od początków transformacji demokratycznej do 2016 roku, w tym: 1. prześledzenie tendencji w poziomach poparcia demokracji jako formy rządów oraz deklarowanego zadowolenia z funkcjonowania rodzimego systemu demokratycznego; 2. rekonstrukcja korelatów postaw krytycznych wobec demokracji oraz 3. ustalenie skali występowania w społeczeństwie polskim syndromu orientacji określanego mianem „niezadowolonych demokratów”. Wskazane aspekty poparcia politycznego w społeczeństwie polskim zostaną osadzone w szerszym kontekście postaw wobec demokracji charakterystycznych dla innych społeczeństw europejskich. Podstawę źródłową proponowanych dociekań będą stanowiły rezultaty krajowych i międzynarodowych badań sondażowych, w tym głównie Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) oraz World Values Survey (WVS) i European Values Survey (EVS).

Kulturowe uwarunkowania stabilności demokracji

Przekonanie, iż jakość i trwałość demokracji zależne są od czynników kulturowych, w tym od postaw i zachowań członków społeczeństwa

jest ugruntowane w naukach społecznych. Zakorzenie wartości demokratycznych w orientacjach i codziennych praktykach obywateli zostało uznane za istotny warunek stabilności demokratycznej m.in. przez Alexisa de Tocquevilla (1976), Martina S. Lipseta (1968), czy Roberta Dahla (2000). Systematyczny, opierający się na rezultatach badań reprezentatywnych namysł nad rolą postaw politycznych obywateli w utrzymaniu stabilności demokracji zapoczątkowała publikacja Sidneya Verby i Gabriela Almonda (1963) *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Posługując się wynikami sondaży przeprowadzonych w pięciu krajach – Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych, Meksyku, Włoszech i Niemczech Zachodnich – autorzy dowodzą, iż jakość demokratycznej polityki zależy od kultury politycznej społeczeństwa, a zatem od *specyficznym politycznym orientacji – postaw wobec systemu politycznego i jego różnych elementów oraz postaw wobec roli jednostki w tym systemie* (Almond, Verba, 1963, s. 13). Demokracje Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych zawdzięczały swą trwałość powszechności wspierających je orientacji politycznych. Z kolei odnotowane w Meksyku, Włoszech i Niemczech Zachodnich przypadki destabilizacji i załamania demokracji wydarzyły się, gdyż obywatele tych krajów nie byli wystarczająco mocno przywiązani do wartości i praktyk demokratycznych (Almond, Verba, 1963).

Syndrom postaw politycznych umożliwiających konsolidację demokracji autorzy określili mianem „kultury obywatelskiej”, nazywanej też „kulturą lojalnego uczestnictwa”. Za jej istotę uznali umiarkowanie wynikające ze swobodnego połączenia nowoczesności i tradycji. Przejawiać się miało ono we współwystępowaniu wiary we własne kompetencje obywatelskie i poczucia obowiązku uczestnictwa w procesie demokratycznym z gotowością przestrzegania prawa, zaufaniem i szacunkiem

do władzy politycznej oraz lojalnością wobec rodzimych struktur demokratycznych i zadowoleniem z ich funkcjonowania (Almond, Verba, 1963, ss. 239–255). Według autorów *The Civic Culture* postawy lojalnego uczestnictwa charakteryzowały społeczeństwa stabilnych demokracji i były niezbędne wszędzie tam, gdzie demokratyczna stabilizacja miałaby nastąpić.

Koncepcja kultury obywatelskiej spotkała się z żywym zainteresowaniem ze strony członków międzynarodowej społeczności naukowej. Publikację Almonda i Verby intensywnie dyskutowano i – choć formułowano wobec niej liczne zarzuty¹ – bezsprzecznie przyczyniła się do intensyfikacji namysłu nad kulturowymi uwarunkowaniami stabilności demokratycznej (por. Putnam, 1995, 2009; Harrison, 2002; Dalton, 2004; Alvarez, Welzel, 2011; Norris, 2011; Dalton, Welzel, 2014; Welzel, Alvarez, 2014), w tym także w odniesieniu do państw Europy Środkowej i Wschodniej podlegających demokratyzacji od końca lat 80. XX wieku (Waldron-Moore, 1999; Agh, 2001; Siemieńska, 2004; Klingemann, Fuchs, Fuchs, Zielonka, 2006; Klingemann, 2014).

Wśród współczesnych analiz kontynuujących wątek kulturowych uwarunkowań stabilności demokracji na uwagę zasługują prowadzone od kilkadziesiąt lat i zakrojone na szeroką skalę badania porównawcze *Światowy Sondaż Wartości*. Ich rezultaty

¹ *The Civic Culture* była krytykowana m.in. za nieodpowiedni dobór porównywanych przypadków, niedopracowanie narzędzia badawczego, przyjęcie zbyt szerokiego rozumienia kultury politycznej, uwzględniającego orientacje wobec obiektów spoza porządku politycznego, pominięcie postaw politycznych członków takich kategorii społecznych jak elity polityczne, biurokracja, grupy interesów, dziennikarze, lokalne środowisko opiniotwórcze, nieuwzględnienie roli położenia klasowego w kształtowaniu postaw i zachowań politycznych, czy wreszcie przyjęcie założenia, iż kultura determinuje kształt struktury politycznej (por. Almond, 1980; Lijphart, 1980; Pateman, 1980; Street, 1993).

stanowią empiryczną podstawę tezy, zgodnie z którą od kilku dziesięcioleci w wielu społeczeństwach dokonuje się głęboka zmiana kulturowa polegająca na upowszechnianiu się wartości emancypacyjnych². Pod wpływem procesów modernizacyjnych, w tym zwłaszcza rosnącego bezpieczeństwa materialnego oraz mobilizacji poznawczej, ludzie stają się bardziej samodzielni i bardziej cenią sobie takie wartości jak wolność wyboru i równość szans, a także autonomia osobista oraz swoboda wyrażania poglądów (Welzel, Inglehart, 2010, por. także Alvarez, Welzel, 2011; Welzel, 2013).

Pod wpływem rozprzestrzeniających się wartości emancypacyjnych zmieniają się orientacje społeczne w różnych dziedzinach życia, w tym także dominujące wzorce kultury politycznej. Stawiana jest teza, że zaproponowany przez Almonda i Verbę w latach 60. XX wieku model kultury lojalności (*allegiance*) wobec rodzimego systemu politycznego i jego elementów składowych, w tym szacunku wobec władzy, zaufania do hierarchicznych instytucji publicznych oraz umiarkowanej aktywności politycznej poprzez zinstytucjonalizowane kanały partycypacji, w coraz mniejszym stopniu przystaje do współczesnych społeczeństw demokratycznych. Pod wpływem rozwoju ekonomicznego i modernizacji społecznej ustępuje ona miejsca asertywnej (*assertive*) kulturze politycznej (Dalton, Welzel, 2014; por. także Inglehart, 1999a; Dalton, 2004). Tę ostatnią charakteryzują nie tylko uznanie dla wolności słowa i partycypacji, ale także dystans wobec władzy, silne poparcie dla demokracji rozumianej w kategoriach liberalnych (tzn. jako ustroju służącego emancypacji obywateli i obywaterek) oraz krytycyzm wobec rodzimego systemu politycznego i niski

poziom zaufania do instytucji publicznych, a także skłonność do uczestnictwa w zachowaniach politycznych będących formami bezpośredniej, choć pokojowej konfrontacji z elitami politycznymi, w tym w bojkotach, petycjach i demonstracjach (Dalton, Welzel, 2014).

Za szczególnie istotne komponenty modelu kultury asertywnej uznaje się przy tym orientacje składające się na syndrom „niezadowolonych demokratów” (Dalton, Shin, 2014; Kingemann, 2014; Kotnarowski et.al., 2014, s. 136), określane też mianem „krytycznych obywateli” (Norris, 1999, 2011; Dalton, 2004; Qi, Shin, 2011) lub „nieufnych demokratów” (Haerpfer, Kizilova, 2014)³. Charakteryzuje się on współwystępowaniem silnego poparcia dla demokracji z krytycyzmem wobec rodzimego systemu politycznego⁴.

Dostarczane są argumenty, że upowszechnienie asertywnej kultury politycznej sprzyja demokracji niezależnie od typu systemu politycznego, gdyż ośmiela ludzi do wyrażania podzielanych trosk i wyzwala mobilizację społeczną na rzecz demokratyzacji w reżimach niedemokratycznych oraz wokół zwiększenia praworządności i pełniejszego przestrzegania praw obywatelskich w krajach demokratycznych (Inglehart, 2003; Welzel, Inglehart, Klingemann, 2003; Welzel, Alexander, 2011). Przyznaje się przy tym, że społeczne żądania zmian instytucjonalnych mogą wykraczać poza dotychczasowe ramy demokracji przedstawicielskiej i być wymierzone przeciw elitom politycznym (Klingemann, 2014, s. 139; Welzel, Dalton, 2014, s. 306). Uznaje się jednak, że

3 Zbliżoną koncepcję stanowi model „obywatelstwa zaangażowanego” (Dalton, 2015).

4 W niektórych analizach kategoria „niezadowolonych demokratów” zastąpiona została modelem „krytyczno-liberalnego pragnienia demokracji”, który silne poparcie dla demokracji i krytycyzm wobec rodzimego systemu politycznego łączy z liberalnym rozumieniem istoty demokracji (Alvares, Welzel, 2011; Welzel, Alvares, 2014).

2 Wartości te określa się także mianem wartości post-materialistycznych (Siemienińska, 2004) lub wartości służących ekspresji osobistej (Welzel, Inglehart, Klingemann, 2003; Inglehart, Welzel, 2003).

mimo tych wyzwań, upowszechnianie kultury asertywnej urealnia realizację głównej obietnicy demokratycznej, a mianowicie wzmocnienie pozycji obywateli tak, aby sami podejmowali decyzje, które ich dotyczą, a ich preferencje były słyszane i liczyły się w polityce (Welzel, Dalton, 2014, s. 307).

Porównanie koncepcji kultury lojalnej oraz kultury asertywnej pozwala zrozumieć jak zmieniała się odpowiedź na pytanie o treść przekonań, które są spójne z demokracją, w tym jakie jest znaczenie poparcia politycznego dla stabilności demokracji. Kwestia ta zostanie podjęta w kolejnej części artykułu.

Znaczenie poparcia w kulturze politycznej i konsolidacji demokracji

Istnienie powszechnego poparcia jest traktowane jako ważny wskaźnik legitymizacji systemu politycznego, w tym demokracji (Beetham, 1995; Dalton, Shin, 2014; Ferrin, Kriesi, 2016). Systematyczną refleksję naukową nad zagadnieniem poparcia politycznego rozpoczął David Easton. Zwrócił uwagę na wielowymiarowość tego zjawiska wskazując, że kształtuje się ono wobec trzech typów obiektów politycznych, w tym wspólnoty politycznej (*political community*), systemu (*regime*) oraz władz (*political authorities*). Poparcie dla wspólnoty politycznej oznacza przy tym poczucie elementarnego przywiązania do narodu i systemu politycznego jako całości. Poparcie dla systemu odnosi się z kolei do postaw wobec instytucji i stanowisk politycznych oraz procedur i zasad politycznych. Wreszcie poparcie dla władz politycznych obejmuje postawy wobec konkretnych osób piastujących określone stanowiska (cyt. za Dalton, 2002; por. także Dalton, 2004).

Easton postulował też wyraźne rozróżnienie pomiędzy dwoma aspektami poparcia: poparciem uogólnionym (bądź rozproszonym)

i poparciem określonym (bądź szczegółowym). Poparcie uogólnione (*diffuse support*) odniósł do głęboko osadzonych i trwałych orientacji poczucia przywiązania i zaufania wobec władz, reżimu politycznego oraz wspólnoty politycznej, natomiast terminu poparcie określone (*specific support*) użył na oznaczenie pozytywnych ocen funkcjonowania rodzimego systemu politycznego, w tym stopnia realizowania przez niego żądań społecznych oraz jego osiągnięć. O ile poparcie uogólnione – kształtowane głównie w procesie socjalizacji, w tym socjalizacji pierwotnej – ma charakter trwały, poparcie określone kształtuje się pod wpływem percepcji bieżącej sytuacji politycznej i jest podatne na zmiany (Easton, 1975, por. także Miller, 1971; Kotnarowski et.al., 2014; Ferrin, Kriesi, 2016). Istnieją pewne rozbieżności w konceptualizacji obu kategorii poparcia (por. Huntington, 1995, Waldron-Moore, 1999, Szawiel, 2004), można jednak przyjąć, że o ile poparcie uogólnione odnosi się do trwałych postaw o charakterze afektywnym, poparcie określone jest związane bardziej z bieżącymi ocenami określonych obiektów politycznych (Dalton, 2004). Zwraca się przy tym uwagę, że aby przetrwać okres społecznego niezadowolonia, system demokratyczny wymaga rezerwu poparcia uogólnionego, które jest niezależne od bieżącej oceny rzeczywistości politycznej (Dalton, 2002).

Namysł nad istotą poparcia politycznego oraz jego znaczeniem dla stabilności demokracji jest kontynuowany we współczesnych badaniach nad różnymi aspektami kultury politycznej. Punktem wyjścia jest dla nich Eastonowski trójelementowy model poparcia, choć często jest on poddawany pewnym uzupełnieniom, które mają zwiększyć przejrzystość koncepcji i ułatwić dobór konkretnych wskaźników⁵. Tabela 1 prezentuje zestawienie

5 Owe udoskonalenia mają przezwyciężyć różnorakie trudności w konceptualizacji i operacjonalizacji

analizowanych typów poparcia politycznego, które odnoszą się do poszczególnych wymiarów analizy. I tak poparcie dla wspólnoty politycznej przejawia się w takich postawach jak duma narodowa, poczucie tożsamości narodowej czy uczucie patriotyzmu. Z kolei w odniesieniu do systemu politycznego wyodrębnia się poszczególne aspekty, a mianowicie zasady, normy i procedury oraz instytucje. Poparcie dla zasad systemu przejawia się nie tylko w uznaniu demokracji jako najlepszej formy rządów, ale także w odrzuceniu alternatyw autokratycznych i aprobaty dla wartości demokratycznych, w tym np. wolności słowa, uczestnictwa, wolnych mediów czy systemu wielopartyjnego⁶. Poparcie dla norm i procedur weryfikuje się na podstawie oceny funkcjonowania danego systemu politycznego jako całości lub np. oceny realizacji określonych zasad demokratycznych. Wskaźnikami poparcia dla instytucji są z kolei ogólne zaufanie do nich oraz bardziej szczegółowa ocena ich funkcjonowania. Wreszcie, poparcie dla władz politycznych przejawia się w zaufaniu do polityków, ocenie ich przymiotów, takich jak np. uczciwość, czy kierowanie się dobrem ogółu, a także ocenie ich pracy czy trafności podejmowanych decyzji (Dalton, 2004; Norris, 2012;

Haerpfer, Kizilova, 2014). Odnosząc ten podział do zaproponowanych przez Eastona kategorii poparcia uogólnionego i określonego można zauważyć, że wśród typów poparcia znajdują się zarówno bardziej trwałe orientacje o charakterze afektywnym (np. duma narodowa, uznanie dla demokracji jako formy rządów, zaufanie do instytucji) jak i oceny, na które potencjalnie większy wpływ mają bieżące wydarzenia (np. ocena funkcjonowania rządu, pracy premiera).

Odniesienie do różnych wymiarów poparcia politycznego znajdujemy w omawianych wcześniej dwóch modelach kultury politycznej, zarówno w ujęciu kultury lojalnego uczestnictwa Almonda i Verby jak i w koncepcji asertywnej kultury politycznej. Przypomnijmy, że dla autorów *The Civic Culture* dobrze funkcjonująca demokracja wymagała pozytywnych orientacji wobec struktur demokratycznych i efektów ich funkcjonowania (Almond, Verba, 1963, por. Dalton, Shin, 2011; Dalton, Welzel, 2014). Wyrażali przekonanie, że lojalność obywatelska przejawiająca się nie tylko w uznaniu dla demokracji, ale także w dumie narodowej, zadowoleniu z funkcjonowania rodzimego systemu politycznego, zaufaniu do instytucji politycznych i rządzących oraz akceptacji decyzji politycznych, stanowi niezbędną przeciwwagę dla destabilizującego nadmiaru żądań i krytycyzmu. Nawiązywali przy tym do systemowej analizy polityki reprezentowanej przez Davida Eastona, w której poparcie polityczne jest energią niezbędną dla funkcjonowania systemu, w tym dla przekształcania żądań w decyzje polityczne (por. Almond, Verba, 1963; Miller, 1971).

Inaczej rola poparcia politycznego jest postrzegana w koncepcji asertywnej kultury politycznej. Według autorów analizujących wyniki Światowego Sondażu Wartości, ogólne poparcie dla zasad demokracji (rozumianej w kategoriach liberalnych) ma we współczesnym świecie prodemokratyczny potencjał

Tab. 1. Typy poparcia politycznego

Poziom analizy	Typy poparcia (przykłady)
Wspólnota polityczna	Duma narodowa Poczucie tożsamości narodowej Uczucie patriotyzmu
System polityczny	Poparcie dla demokracji Uznanie dla wartości demokratycznych, np. wolności słowa, uczestnictwa Odrzucenie niedemokratycznych alternatyw
zasady	Zadowolenie z funkcjonowania rodzimej demokracji Ocena realizacji zasad demokratycznych w kraju
normy i procedury	Zaufanie do parlamentu, rządu, sądownictwa, itp. Ocena funkcjonowania parlamentu, rządu, sądownictwa, itp.
instytucje	Szacunek dla władzy Zaufanie do polityków Ocena uczciwości polityków Ocena pracy premiera, ministrów, itp.

Źródło: zestawienie własne na podstawie Dalton (2004), Norris (2012).

Tab. 2. Poparcie polityczne w dwóch modelach kultury politycznej

Poziom analizy	Typy poparcia	
	Kultura lojalna	Kultura asertywna
Wspólnota polityczna	Wysoki poziom dumy narodowej	Wysoki poziom dumy narodowej
System polityczny	Poparcie dla zasad demokracji	Silne poparcie dla zasad demokracji
zasady	Zadowolenie z funkcjonowania rodzimej demokracji	Niezadowolenie z funkcjonowania rodzimej demokracji
normy i procedury	Wysoki poziom zaufania do instytucji	Niski poziom zaufania do instytucji
instytucje	Szacunek dla władzy Zaufanie do rządzących (Nie)zadowolenie z działalności określonych polityków	Dystans wobec władzy Krytycyzm wobec rządzących Niezadowolenie z działalności określonych polityków

Źródło: zestawienie własne na podstawie Dalton (2004), Dalton, Welzel (2014), Haerpfer, Kizilova (2014), Schubert (2015).

poparcia politycznego, które są dyskutowane w literaturze przedmiotu (por. m.in. Dalton, 2004; Ferrin, 2016; Ferrin, Kriesi, 2016). Świadomość ich występowania każe części badaczy odrzucić ten koncept i zastąpić go kategoriami, które byłyby łatwiejsze do empirycznego zidentyfikowania, w tym 'poglądów o demokracji' i 'ewaluacji demokracji' (Ferrin, Kriesi, 2016).

6 Zwraca się uwagę, że ogólna deklaracja, iż demokracja jest najlepszą formą rządów nie może być traktowana jako miarodajny wskaźnik uogólnionego poparcia politycznego, gdyż – jak dowodzą badania – postawa ta może współwystępować z akceptacją rozwiązań niedemokratycznych, odrzuceniem wartości demokratycznych i różnymi rozumieniami istoty demokracji, w tym także takimi, które są odległe od naukowych ujęć tego systemu (por. Inglehart, Welzel, 2005; Ariely, 2015; Ferrin, Kriesi, 2016).

przede wszystkim wówczas, gdy towarzyszy mu wysoki poziom krytycyzmu wobec tego, jak działa rodzimy system demokratyczny oraz dystans do władzy i nieufność wobec instytucji politycznych (Dalton, Welzel, 2014). Zwraca się przy tym uwagę, że obywatele powinni oceniać stopień demokratyczności własnego systemu politycznego gorzej niż jest w rzeczywistości, w innym razie tracili by motywację do angażowania się w jego poprawianie (Welzel, Alvares, 2014, s. 62). Formułowany jest argument, że nawet silnie wyrażane poparcie dla demokracji jako pożądanego systemu politycznego nie będzie oddziaływać demokratyzująco wówczas, gdy nie jest osadzone w szerszym zbiorze postaw, które łącznie tworzą demokratyczny system przekonań (por. Klingemann, Fuchs, Fuchs, Zielonka, 2006). Pozwala to zrozumieć swoisty paradoks współczesnego świata polegający na tym, że mimo powszechnie występującego poparcia dla demokracji, w wielu współczesnych państwach funkcjonują albo niepełne demokracje, albo rozwiązania hybrydowe, albo też powracające formy autorytaryzmu (Welzel, Alexander, 2011; Welzel, Alvares, 2014, s. 60)⁷.

Podobieństwa i różnice w znaczeniu poparcia politycznego w dwóch modelach kultury politycznej – lojalnej i asertywnej – zostały zestawione w tabeli 2. I tak jeśli chodzi o poparcie dla wspólnoty politycznej, kwestia ta nie jest bezpośrednio ujęta w modelu kultury asertywnej. Niemniej jednak na podstawie fragmentarycznych analiz można przyjąć, że – podobnie jak w przypadku modelu kultury

lojalnej – poczucie dumy narodowej pozostaje ważnym jej składnikiem. Sugeruje się jednak przy tym, iż o ile niski poziom dumy narodowej może stanowić utrudnienie w rozwoju stabilnej demokracji, wysoki jej poziom niekoniecznie jest wskaźnikiem kwitnącej kultury demokratycznej, jeśli nie idzie w parze z poparciem dla zasad demokracji (Haerpfer, Kizilova, 2014, s. 167). Z kolei w odniesieniu do postaw wobec systemu politycznego w obu modelach kultury politycznej przyjęte jest założenie o istotnym znaczeniu poparcia dla zasad demokracji. Jednak o ile w modelu kultury lojalnej towarzyszą mu zadowolenie z funkcjonowania rodzimej demokracji oraz zaufanie do instytucji publicznych, w koncepcji kultury asertywnej poparcie dla demokracji współwystępuje z krytycznymi postawami wobec krajowego systemu demokratycznego oraz instytucji publicznych. Podobnie – o ile do elementów kultury lojalnej należą pozytywne postawy wobec władzy, w tym szacunek i zaufanie, o tyle kulturę asertywną charakteryzuje krytycyzm wobec rządzących.

Podsumowując, w obu modelach kultury politycznej poparcie odgrywa istotny czynnik sprzyjający demokracji. W modelu kultury lojalnej uwaga ta dotyczy wszystkich wymiarów analizy, z dopuszczalnym wyjątkiem oceny działalności określonych polityków. Ta ostatnia – jeśli jest negatywna – stanowi dla obywateli impuls do zmiany władzy w kolejnych wyborach, co jest prawidłowym objawem dobrze funkcjonującej demokracji. Z kolei model kultury asertywnej zakłada istnienie (...) *zdrowego napięcia między normatywnym uznaniem dla zasad demokracji oraz niezadowolaniem z faktycznego funkcjonowania demokracji i jej instytucji oraz obecnie rządzących* (Haerpfer, Kizilova, 2014, s. 162). Innymi słowy „zadowolonych demokratów” zastępują „niezadowoleni demokraci” (Dalton, Welzel, 2014, s. 11), a krytycyzm polityczny staje się duchem dzisiejszych czasów (Dalton, Shin, 2014, s. 106).

Wartości emancypacyjne oddziałują szczególnie intensywnie na postawy polityczne obywateli dojrzałych demokracji, które były kiedyś bastionami kultury lojalnej, a od pewnego czasu rośnie w nich poziom sceptycyzmu. Wyłanianie się kultury asertywnej jest jednak również obserwowane w pozostałych typach systemów politycznych (Dalton, Welzel, 2014; Welzel, Alvares, 2014). W tym kontekście warto zapytać, w jakim stopniu postawy charakterystyczne dla „niezadowolonych demokratów”, które stanowią element asertywnej kultury politycznej są reprezentowane w społeczeństwie polskim. Kompletna analiza tej kwestii wymagałaby uwzględnienia wskaźników wszystkich poziomów poparcia politycznego, w tym miejscu zostanie ona jednak ograniczona do wymiaru systemu politycznego, w tym uznania dla demokracji jako formy rządów, które można uznać za przykład poparcia uogólnionego oraz oceny funkcjonowania

rodzimego systemu demokratycznego, która jest wskaźnikiem poparcia określonego.

Poparcie dla systemu politycznego w społeczeństwie polskim

Monitorowanie tendencji w poparciu politycznym stało się ważnym aspektem badań poświęconych przechodzeniu do demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, w tym w Polsce (por. Klingemann, Fuchs, Fuchs, Zielonka, 2008; Sekuła, 2009; Haerpfer, Kizilova, 2014). Regularnie realizowane pomiary poparcia dla demokracji jako najlepszego systemu politycznego dowodzą, że ulegało ono stopniowemu wzmocnieniu i stabilizacji. O ile na początku przemian demokratycznych przewagę demokracji nad innymi formami rządów dostrzegała nieco ponad połowa badanych osób, w ostatnim dziesięcioleciu ich odsetek nie spadał poniżej 60% i osiągał pułap

Tab. 3. Uznanie dla demokracji w Polsce w latach 1992–2016

Czy zgadza się Pan(i) czy też nie zgadza ze stwierdzeniem, że demokracja ma przewagę nad wszelkimi innymi formami rządów?	Wskazania według terminów badań (%)																	
	X '92	VI '93	V '95	X '97	IV '00	III '02	V '04	XI '06	XI '07	VII '08	I '09	III '10	XI '11	VII '13	VI '14	XI '15	I '16	VI '16
Zgadzam się ^a	52	62	67	63	71	66	60	62	74	65	68	68	68	62	66	64	70	69
Nie zgadzam się ^b	15	11	17	16	12	14	18	18	11	17	14	18	19	21	14	24	18	18
Trudno powiedzieć	33	27	16	21	17	20	22	20	15	18	18	14	13	17	20	12	12	13

a Zsumowane odpowiedzi „zdecydowanie się zgadzam” i „raczej się zgadzam”

b Zsumowane odpowiedzi „zdecydowanie się nie zgadzam” i „raczej się nie zgadzam”

Źródło: Zestawienie własne na podstawie CBOS 2016.

⁷ Już w 1997 roku Fareed Zakaria analizował wzrost zasięgu występowania „demokracji nieliberalnej”, a więc systemu, w którym demokratycznie wybrani przywódcy rutynowo ignorują konstytucyjne ograniczanie ich władzy i odbierają swoim obywatelom ich prawa i wolności (Zakaria, 1997). Niespełna 20 lat później Larry Diamond (2015) dowodzi istnienia globalnej recesji demokracji i realnym niebezpieczeństwem dalszego pogłębiania tego procesu.

Tab. 4. Uznanie dla demokracji w Europie

Co Pan(i) myśli o demokratycznym systemie politycznym jako o sposobie rządzenia naszym krajem. Czy uważał(a)by go Pan(i) za bardzo dobry, raczej dobry, raczej zły czy też zły sposób rządzenia naszym krajem?	Wskazania według terminów badań Zsumowany % odpowiedzi „bardzo dobry” i „raczej dobry” (% odpowiedzi „bardzo dobry”)		
	1999–2004	2005–2008	2010–2014
Dania*	94 (73)	98 (85)	b.d.
Norwegia	b.d.	96 (67)	b.d.
Niemcy	90 (54)	88 (49)	94 (65)
Szwecja	95 (70)	89 (68)	93 (69)
Hiszpania	84 (47)	92 (56)	91 (58)
Włochy	93 (55)	91 (61)	b.d.
Francja	82 (49)	88 (49)	b.d.
Finlandia	82 (38)	85 (39)	b.d.
Ukraina	63 (61)	61 (21)	85 (33)
Białoruś	67 (26)	b.d.	85 (33)
Austria*	93 (61)	b.d.	84 (50)
Turcja	83 (45)	78 (44)	83 (48)
Węgry	83 (46)	78 (32)	82 (34)
Wielka Brytania	74 (40)	80 (47)	b.d.
Rumunia	75 (33)	79 (39)	80 (45)
Holandia	95 (47)	b.d.	80 (34)
Chorwacja*	94 (53)	80 (27)	b.d.
Estonia	70 (13)	b.d.	79 (28)
Słowacja*	75 (29)	76 (22)	b.d.
Słowenia	82 (38)	81 (36)	74 (26)
Polska	72 (20)	74 (20)	74 (18)
Czechy*	89 (43)	73 (27)	b.d.
Rosja	47 (6)	64 (17)	68 (21)
Bułgaria	67 (35)	68 (24)	b.d.
Łotwa	76 (15)	68 (13)	b.d.
Irlandia*	86 (48)	66 (32)	
Litwa	63 (19)	64 (17)	b.d.

*Rezultaty pochodzą z badań European Values Study (EVS) przeprowadzonych w 1999 i 2008 roku

Źródło: zestawienie własne na podstawie WVS (www.worldvaluessurvey.org/WVSOnline.jsp) i EVS (<https://dbk.esis.org/dbksearch/GDESC2.asp?no=0009&DB=E>).

74%. Ponadto w ostatnich kilku latach (od 2008 roku) zmniejszyła się amplituda zmian poparcia dla demokracji – nie przekracza ona 6 punktów procentowych. Dodatkowo w omawianym okresie zmniejszały się stopniowo proporcje osób, które nie potrafiły – lub nie chciały – określić swojego stanowiska wobec stwierdzenia, że demokracja ma przewagę nad innymi formami rządów. O ile na początku przemian demokratycznych w naszym kraju odsetki odpowiedzi „trudno powiedzieć” osiągały poziom nawet 30%, w ostatnim czasie (od listopada 2015 roku) nie przekroczyły 15%. (por. tabela 3). Utrzymywanie się tej tendencji może świadczyć o krystalizowaniu się stosunku do demokracji.

Stabilizację poparcia dla demokracji w społeczeństwie polskim sugerują także rezultaty badań międzynarodowych. Ostatnie trzy pomiary WVS przeprowadzone w latach 1999–2014⁸ wskazują, że przez cały okres demokratyczny system polityczny był uznawany za dobry sposób rządzenia krajem przez niespełna trzy czwarte Polaków, przy czym stanowcze poparcie wyrażało około 20% społeczeństwa. Porównując te wyniki z pomiarami w innych krajach europejskich można zauważyć, że poparcie polityczne było w naszym kraju w omawianym okresie wyraźnie niższe niż w większości społeczeństw dojrzałych demokracji, a także w porównaniu z niektórymi krajami Europy Środkowo-Wschodniej (por. tabela 4). W tym kontekście pojawia się pytanie, czy w społeczeństwie polskim wyczerpał się już potencjał wzrostu poziomu poparcia dla demokracji, co mogą sugerować rezultaty omawianych badań. Weryfikacja tego zagadnienia wymaga dalszych badań.

Uchwycona w tabeli 4 stabilność poparcia dla demokracji w społeczeństwie polskim

była charakterystyczna dla mieszkańców większości krajów europejskich uwzględnionych w omawianym badaniu (por. także Klingemann, 2014). Występowanie tego zjawiska jest zgodne z założeniem Eastona (1975), który wskazywał, że poparcie uogólnione przejawia się w przywiązaniu do określonego obiektu politycznego, które jest zazwyczaj odporne na zmianę pod wpływem oceny bieżącej sytuacji politycznej. W tym kontekście warto odnotować znaczące zmiany poparcia dla demokracji w kilku społeczeństwach uwzględnionych w tabeli 4, sięgające poziomu kilkunastu a nawet dwudziestu kilku procent, w tym spadki w Irlandii, Holandii, Chorwacji i Czechach oraz wzrosty w Ukrainie, Białorusi i Rosji. Odniesienie się do przyczyn omawianych zmian wykracza jednak poza ramy tego artykułu.

Ugruntowany jest argument, że dla pełniejszej analizy poparcia dla demokracji nie wystarczy ograniczyć uwagi do deklaracji uznania demokracji za dobrą czy najlepszą formę rządów, ale także trzeba uwzględnić stosunek do niedemokratycznych alternatyw (Inglehart, Welzel, 2005; por. także Ariely, 2015; Ferrín, Kriesi, 2016). Uwzględnienie tego argumentu w odniesieniu do społeczeństwa polskiego pozwala dostrzec, że poparcie to nie było w omawianym okresie bezwarunkowe, czy też w pełni spójne, na co dowodów dostarczają rezultaty badań CBOS oraz WVS. Wyniki badań CBOS dowodzą, że choć najsilniejszym poparciem cieszyła się w Polsce opinia, iż demokracja ma przewagę nad innymi formami rządów, nieodosobniona pozostawała w tym samym czasie opinia, którą można uznać za wskaźnik poparcia dla rozwiązań niedemokratycznych. Od wczesnych lat 90. XX wieku przekonanie, że *niekiedy rządy niedemokratyczne mogą być bardziej pożądane niż rządy demokratyczne* wyrażało bowiem od 30% do 52% respondentów. Poparcie dla tej opinii – choć znaczące – było więc jednak słabsze niż uznanie wyższości

⁸ Ostatnia, szósta runda sondażu WVS została przeprowadzona w Polsce w 2012 roku (por. <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSOnline.jsp>).

demokracji, a dodatkowo uległo osłabieniu w 2016 roku i osiągnęło poziom około 30%. Podobnym przemianom podlegała postawa obojętności wobec typu systemu rządów – w omawianym okresie od 28% do 50% badanych deklaroowało, że *dla ludzi takich jak ja nie ma w gruncie rzeczy znaczenia, czy rządy są demokratyczne czy niedemokratyczne*⁹. Podobnie jak w przypadku poparcia dla rozwiązań niedemokratycznych, poziom obojętności wobec systemu politycznego obniżył się w ostatnim czasie i w 2016 roku nie przekraczał 29% (por. CBOS, 2016).

Wątpliwości co do spójności i solidności poparcia dla demokracji w Polsce dostarczają także wyniki z trzech rund sondażu WVS, które zostały przeprowadzone w naszym kraju kolejno w 1997, 2005 i 2012 roku. Potwierdzają one, że porównywalnym do demokracji uznaniem cieszyła się przez cały omawiany okres władza ekspertów z kół pozarządowych, którzy przy podejmowaniu decyzji kierują się tym, co jest najlepsze dla kraju, a poparcie dla jednoznacznie niedemokratycznych alternatyw – władzy silnego przywódcy nie liczącego się z parlamentem i wyborcami oraz rządów wojskowych – utrzymywało się na poziomie 20% (por. tabela 5)¹⁰.

9 Postawa ta jest traktowana jako wskaźnik alienacji politycznej (por. CBOS, 2016). Jako że alienacja jest złożonym syndromem składającym się z bezsilności, bezsensu, poczucia anomii i wyobcowania (Korzeniowski, 1993), proponuję określać ją jednak jako miarę obojętnych postaw emocjonalnych i wartościujących wobec obiektów politycznych, czy inaczej mówiąc – apatii politycznej (por. Almond, Verba, 1963).

10 Wśród europejskich krajów biorących udział w ostatniej rundzie badania WVS (<http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>) porównywalne uznanie dla władzy ekspertów odnotowano w Rumunii (prawie 80%) i Słowenii (75%), w pozostałych społeczeństwach było ono słabsze, choć jedynie w Szwecji przeważały negatywne opinie o tej formie rządów. Jeśli chodzi o stosunek do władzy silnego przywódcy, który nie musiałby liczyć się z parlamentem i wyborcami, 20% poparcie w społeczeństwie

Ponadto choć demokratyczny system polityczny został we wszystkich pomiarach uznany za dobry i bardzo dobry sposób rządzenia krajem przez ponad 70% Polaków, w 2012 roku odsetek osób, które wyrażając uznanie dla demokracji jednocześnie odrzuciły władzę silnego przywódcy oraz rządy wojskowych był wyraźnie mniejszy i wyniósł 47%. W tym samym okresie analogiczne postawy, które można określić jako właściwe dla „solidnych demokratów” (por. Inglehart, Welzel, 2005; Klingemann, Fuchs, Fuchs, Zielonka, 2006) deklaroowało 72% Niemców, 63% Szwedów, 55% Słoweńców, 51% Estończyków, 50% Holendrów, 43% Hiszpanów i 17% Rumunów (obliczenia własne na podstawie WVS, <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>).

polskim dla takiej formy rządów okazało się niskie w porównaniu z pozostałymi krajami europejskimi biorącymi udział w badaniu. Za bardzo dobry lub dobry sposób rządzenia krajem uznało tę formę m.in. około 70% Rumunów, Ukraińców i Rosjan, niecałe 40% Hiszpanów i Estończyków, około jednej czwartej Holendrów, Szwedów i Słoweńców i 21% Niemców. Z kolei uznanie dla rządów wojskowych było w większości krajów europejskich słabsze niż w Polsce, a wyjątek stanowiły jedynie Rumunia (29%) i Turcja (27%).

Tab. 5. Uznanie dla różnych sposobów rządzenia w Polsce w latach 1997–2012

Co Pan(i) myśli o każdym sposobie rządzenia. Czy uważał(a)by go Pan(i) za bardzo dobry, raczej dobry, raczej zły czy też zły sposób rządzenia naszym krajem?	Wskazania według terminów badań %					
	1997		2005		2012	
	Bardzo dobry	Raczej dobry	Bardzo dobry	Raczej dobry	Bardzo dobry	Raczej dobry
Władza ekspertów z kół pozarządowych, którzy przy podejmowaniu decyzji kierują się tym, co jest najlepsze dla kraju	23	54	20	51	17	58
Demokratyczny system polityczny	20	52	20	54	18	56
Władza silnego przywódcy, który nie musi liczyć się z parlamentem i wyborcami	7	13	4	18	3	17
Rządy wojskowych	1	14	1	14	1	18

Źródło: Zestawienie własne na podstawie WVS (<http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>).

Uzupełnieniem analizy poparcia dla demokracji jako najlepszej czy dobrej formy rządów powinno być uwzględnienie sposobu, w jakim rozumiana jest demokracja przez tych, którzy potwierdzają jej wyższość nad innymi formami rządów (Norris, 2011; Welzel, Alvares, 2014). Przypomnijmy, że według koncepcji asertywnej kultury politycznej wysoki poziom poparcia dla demokracji jako idei ma szansę być czynnikiem wyzwalamym mobilizację społeczną wokół poprawy stopnia demokratyczności rodzimego systemu politycznego, gdy połączona jest głównie z liberalnym ujmowaniem demokracji, a więc rozumieniem jej w kategoriach praw i wolności (wolnych wyborów, referendum, praw obywatelskich oraz równości). Prowadzone od początku lat 90. XX wieku badania nad rozumieniem demokracji potwierdzają, że Polacy przypisują tej formie rządów różne znaczenia. Rodzime analizy dowodzą, że obok zbliżonych do naukowych ujęć demokracji w kategoriach proceduralnych i liberalnych, które dominują, obecne jest rozumienie jej w kategoriach państwa socjalnego (por. Reykowski, 1995; Sekuła, 2008; Kotnarowski i in., 2014). Jednocześnie potwierdzone zostało, że uznaniu dla demokracji sprzyja ujmowanie

demokracji w kategoriach procedur i wartości (Sekuła, 2008). Odzwierciedlenie wielowymiarowości demokracji w wyobrażeniach członków wielu społeczeństw potwierdzają także badania porównawcze, wedle których – dość powszechnie występującemu na całym świecie – liberalnemu rozumieniu demokracji towarzyszą alternatywne jej wizje, w tym socjalna lub socjaldemokratyczna, populistyczna, autorytarna i bezpośrednia (Welzel, Alvares, 2014; Ferrin, Kriesi, 2016)¹¹.

11 Pippa Norris (2011) rozróżnia trzy rozumienia demokracji, a mianowicie proceduralne, instrumentalne i autorytarne.

Tab. 6. Zadowolenie z demokracji w kraju

Czy jest Pan(i) zadowolony(a) ze sposobu, w jaki funkcjonuje demokracja w Polsce?	Wskazania według terminów badań (%)																
	XI '93	V '95	X '97	IV '00	III '02	VII '03	V '04	XI '06	XI '07	VII '08	I '09	III '10	XI '11	VII '13	VI '14	XI '15	VI '16
Zadowolony ^a	36	24	40	27	24	20	21	30	46	43	42	43	47	35	50	43	39
Niezadowolony ^b	52	67	50	64	64	71	68	58	42	47	49	50	47	58	39	49	53
Trudno powiedzieć	12	9	10	9	12	9	11	12	12	10	9	7	6	7	11	8	8

a Zsumowane odpowiedzi „zdecydowanie tak” i „raczej tak”

b Zsumowane odpowiedzi „zdecydowanie” i „raczej nie”

Źródło: zestawienie własne na podstawie CBOS (2016).

Deklarowany poziom zadowolenia ze sposobu, w jaki funkcjonuje demokracja w kraju jest traktowany jako wskaźnik oceny działania rodzimego systemu politycznego i tym samym przykład poparcia szczegółowego (Klingemann, 2014; Kotnarowski, 2014), choć wysuwane są także wątpliwości co do znaczenia, rzetelności oraz właściwej operacjonalizacji tego wskaźnika (por. Linde, Ekman, 2003; Ariely, 2015; Ferrín, Kriesi, 2016). Dane pochodzące z badania CBOS dowodzą, że od początku przemian demokratycznych w naszym kraju dominowało niezadowolenie z funkcjonowania rodzimej demokracji i tylko podczas kilku pomiarów odsetek osób zadowolonych nieznacznie przewyższał udział tych, którzy formułowali negatywne oceny. Po raz pierwszy odnotowano taką zmianę proporcji dopiero w listopadzie 2007 roku, a ostatnio w czerwcu 2014 roku, kiedy to pozytywne oceny osiągnęły poziom 50% (por. tabelę 6). Rezultaty omawianych badań potwierdzają zatem, że poziom zadowolenia z funkcjonowania rodzimej demokracji był niższy niż stosunek do demokracji jako formy rządów i ulegał większym fluktuacjom niż wartości poparcia dla demokracji (por. tabelę 3). Zmienność poziomu zadowolenia z funkcjonowania demokracji w kraju sugeruje,

że – podobnie jak w innych społeczeństwach – postawa ta kształtowana jest nie tylko pod wpływem postrzegania stopnia sprawności procedur demokratycznych, ale także pod wpływem bieżących ocen konkretnych decyzji politycznych oraz działań rządu, a także postrzegania sytuacji ekonomicznej kraju (Klingemann, 2014), korupcji politycznej, czy poczucia bycia reprezentowanym (Dahlberg, Linde, Holmberg, 2013).

Stosunek do rodzimej demokracji jest także weryfikowany w europejskich badaniach European Values Study oraz Eurobarometer za pomocą tego samego pytania, które zostało zadane w badaniach CBOS. Analiza ich rezultatów dowodzi, iż znaczące, nawet kilkudziesięcioprocentowe zmiany w poziomie zadowolenia z funkcjonowania demokracji były zjawiskiem dość powszechnym i występowały zarówno w młodych jak i w dojrzałych demokracjach (por. tabela 7). Niemniej jednak dość wyraźnie zaznaczyły się różnice w ocenie demokracji między poszczególnymi regionami Europy. Pierwszy pomiar przeprowadzony w 1999 roku dowiódł istnienia podziału między społeczeństwami o dłuższych tradycjach demokratycznych, które w większości charakteryzowały się wyższym poziomem

Tab. 7. Zadowolenie z funkcjonowania rodzimej demokracji w Europie

Ogólnie biorąc, czy jest Pan(i) bardzo zadowolony(a), raczej zadowolony(a), niezbyt zadowolony(a), czy w ogóle nie zadowolony(a) ze sposobu, w jaki funkcjonuje demokracja w kraju?	Wskazania według terminów badań % odpowiedzi „bardzo zadowolony(a)” i „raczej zadowolony(a)”		
	1999	2008	2016*
	Dania	62	74
Luksemburg	72	70	85
Szwecja	56	60	80
Holandia	73	53	78
Finlandia	55	46	77
Irlandia	60	54	69
Malta	75	65	66
Niemcy	69	52	66
Austria	72	51	65
Belgia	45	59	63
Wielka Brytania	44	29	62
Czechy	37	38	58
Łotwa	28	27	53
Estonia	33	42	51
Polska	40	48	50
Portugalia	75	37	45
Francja	45	39	42
Włochy	35	30	40
Słowacja	22	40	38
Węgry	30	20	34
Hiszpania	57	56	32
Chorwacja	18	24	32
Bułgaria	27	9	31
Rumunia	20	37	31
Słowenia	43	48	30
Litwa	22	29	30
Grecja	54	43	17

*Rezultaty badania Eurobarometer.

Źródło: zestawienie własne na podstawie EVS (<https://dbk.gesis.org/dbksearch/GDESC2.asp?no=0009&DB=E>) oraz Eurobarometer (European Commission, 2016).

zadowolenia z funkcjonowania demokracji a mieszkańcami krajów postkomunistycznych, którzy byli bardziej krytyczni. Wyniki kolejnego pomiaru w 2008 roku sugerowały zmniejszenie się tych kontrastów (por. także Klingemann, 2014), natomiast dane z 2016 roku mogą świadczyć o pewnym wzmocnieniu różnic i krystalizowaniu się nowego podziału¹². Otóż, większym krytycyzmem wobec rodzimej demokracji charakteryzowali się nie tylko obywatele krajów Europy Środkowej i Wschodniej, które odeszły od komunizmu na początku lat 90. XX wieku, ale także mieszkańcy państw Europy Południowej, w których procesy demokratyzacyjne rozpoczęły się kilkanaście lat wcześniej. Wyższym poziomem zadowolenia z rodzimej demokracji charakteryzowali się natomiast mieszkańcy państw Europy Zachodniej i Północnej¹³. Szczególnie wyraźny spadek zadowolenia z rodzimej demokracji odnotowany w krajach Europy Południowej, w tym zwłaszcza Grecji i Hiszpanii, ale także Portugalii łączony jest z kryzysem ekonomicznym rozwijającym się od 2008 roku, który był w tych krajach szczególnie dotkliwy oraz z polityką „zaciskania pasa” wprowadzoną w tych państwach pod naciskiem Troiki (Armingeon, Guthmann, 2013).

Na uwagę zasługuje też fakt, że w grupie krajów o krótszym stażu demokracji Polacy deklarowali stosunkowo wysoki poziom

12 W badaniu Eurobarometer przeprowadzonym w 2016 roku użyto niemal identycznego pytania, które zadano w sondażach EVS zrealizowanych w 1999 i 2008 roku. Jedyną odmiennością polegała na zmianie brzmienia jednej z możliwych odpowiedzi na pytanie, czy respondent jest zadowolony ze sposobu w jakim funkcjonuje demokracja w danym kraju. W EVS była to odpowiedź „rather satisfied”, a w badaniu Eurobarometer – „fairly satisfied”.

13 Opisane prawidłowości nie były bezwyjątkowe: z jednej strony ponadprzeciętnym poziomem zadowolenia z funkcjonowania demokracji charakteryzowali się mieszkańcy położonej na południu Malty, z drugiej strony dość krytyczni pozostawali Francuzi, a także – zwłaszcza w 2008 roku – Brytyjczycy.

zadowolenia z funkcjonowania rodzimego systemu demokratycznego, co potwierdzają także rezultaty badań European Social Survey (ESS) (por. Kotnarowski et.al., 2014)¹⁴. Wśród wyjaśnień tego zjawiska zwraca się uwagę między innymi na znaczenie utrzymującego się w tym okresie Polsce wzrostu gospodarczego, gdy inne kraje europejskie zmagają się dotkliwymi efektami kryzysu ekonomicznego (Armingeon, Guthmann, 2013).

Analizy uwarunkowań zadowolenia z rodzimej demokracji w społeczeństwie polskim dostarczają argumentów, że polska demokracja była w dużym stopniu postrzegana przez pryzmat osobistych doświadczeń wynikających z konsekwencji sprawowania rządów demokratycznych. Świadczy o tym obserwacja przeprowadzona w różnych momentach analizowanego okresu, zgodnie z którą wśród osób niezadowolonych z funkcjonowania demokracji w kraju więcej było tych, które deklarowały poparcie dla partii, która – w momencie badania – nie uczestniczyła w rządzie (CBOS, 1997, 2016)., a także ci, którzy źle oceniali warunki materialne rodziny oraz sytuację gospodarczą w kraju (Sekuła, 2008; CBOS, 2016). Występowanie analogicznych związków zostało odnotowane także w innych społeczeństwach, w tym demokracjach europejskich, niezależnie od stażu ich funkcjonowania (por. Peral, 2010; Armingeon, Guthmann, 2013; Dahlberg, Linde, Holmberg, 2013). Badania z drugiej połowy lat 90. XX wieku sugerują jednak, że związek między identyfikacją partyjną mierzoną deklaracją głosowania na partię zwycięską lub opozycyjną a poziomem zadowolenia z funkcjonowania rodzimej

14 Dane zestawione w tabeli 7 sugerują ponadto, że zadowolenie z demokracji utrzymywało się w społeczeństwie polskim na stosunkowo stabilnym poziomie, co przeczyłoby результатам badań CBOS. Warto jednak zwrócić uwagę, że w zestawieniu tym uwzględniony został krótszy okres analizy oraz ujęto znacznie mniej pomiarów niż w badaniach CBOS.

demokracji był silniejszy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej niż w innych regionach Europy. Występowały tam wyższe odsetki „niezadowolonych przegranych”, a więc osób, które jednocześnie deklarowały głosowanie na partię, która przegrała wybory i niezadowolonych z działania demokracji, co czyniło kulturę polityczną tych państw bardziej konfrontacyjną, niż w innych krajach Europy. Polska stanowiła jednak wówczas wyjątek: poziomy zadowolenia z demokracji „przegranych” i „wygranych” nie różniły się między sobą znacząco (Armingeon, Guthmann, 2013).

Można też dostrzec, że związki pomiędzy cechami położenia społeczno-demograficznego Polaków a ich stosunkiem do rodzimej demokracji – słabe lub nieistotne statystycznie na początku przemian demokratycznych – ulegały pewnemu wzmocnieniu i sprowadzały się do prawidłowości, zgodnie z którą niższy wiek, wyższe wykształcenie i zarobki, bycie mieszkańcem dużego miasta oraz osobą regularnie uczestniczącą w praktykach religijnych, a także przynależność do takich kategorii zawodowych jak kadra kierownicza i inteligencja sprzyjały mniejszemu krytycyzmowi wobec demokracji w kraju¹⁵.

Trzecim aspektem poparcia dla systemu demokratycznego jest – obok akceptacji jego zasad i oceny funkcjonowania demokracji w kraju – stosunek do instytucji politycznych, w tym zaufanie do nich oraz ocena ich działania. Pomijając szczegółową analizę postaw Polaków wobec głównych instytucji demokratycznych, w tym rządu, parlamentu oraz partii

15 Rezultaty badań przeprowadzonych po wyborach parlamentarnych, które odbyły się jesienią 2015 roku mogą świadczyć o zmianie profilu społeczno-demograficznego osób zadowolonych z funkcjonowania polskiej demokracji. Są wśród nich częściej osoby w starsze (+45 lat), o niższym poziomie wykształcenia, uzyskujące średnie dochody (CBOS, 2016, 2016c). Weryfikacja tej hipotezy wymaga jednak dalszej i bardziej pogłębionej weryfikacji.

politycznych, warto zauważyć, że podlegały one od początku przemian demokratycznych dość wyraźnym zmianom. Spadki poziomu zaufania do instytucji politycznych i ocen ich funkcjonowania, odnotowane po raz pierwszy już we wczesnych latach 90. XX wieku, przeplatały się ze wzrostami tych wskaźników. Ponadto od dłuższego czasu utrzymywała się prawidłowość, zgodnie z którą wśród instytucji publicznych, wobec których formułowane są najbardziej krytyczne oceny, znajdują się partie polityczne, Sejm i Senat, a także – choć w mniejszym stopniu – rząd (por. Sekuła, 2008; CBOS, 2012; CBOS, 2016a, 2016b). Badania międzynarodowe potwierdzają, że wysoki poziom krytycyzmu wobec wybranych instytucji politycznych jest charakterystyczny dla wielu społeczeństw europejskich, przy czym – podobnie jak w przypadku stosunku do rodzimej demokracji – negatywne postawy są częściej formułowane wśród mieszkańców krajów Europy Południowej oraz Środkowej i Wschodniej, a rzadziej wśród obywateli państw Europy Zachodniej i Północnej (por. Komisja Europejska, 2016; Kotnarowski i in., 2016).

Analizy związków między poszczególnymi wymiarami poparcia dla systemu demokratycznego potwierdzają istnienie pozytywnej korelacji między stosunkiem Polaków do wybranych instytucji politycznych a poziomem ich zadowolenia z funkcjonowania rodzimej demokracji: niska ocena działania takich instytucji jak parlament, rząd i prezydent sprzyja brakowi zadowolenia z demokracji (Sekuła, 2008). Rezultaty dotychczasowych badań nie dają natomiast jednoznacznych odpowiedzi dotyczących związku między oceną rodzimej demokracji a poparciem dla demokracji jako takiej. Jeśli związek ten został uchwycony – a było tak w drugiej połowie lat 90. XX wieku oraz na początku XXI wieku – polegał on na prawidłowości, zgodnie z którą niezadowoleniu z funkcjonowania demokracji w kraju

częściej towarzyszyło odrzucenie przekonania, że demokracja ma przewagę nad innymi formami rządów (por. np. Zagórski, 2001; Sekuła, 2008), a także aprobata niedemokratycznych form rządzenia oraz postawa obojętności wobec tego, jaki system polityczny panuje w kraju. Weryfikacja związku pomiędzy tymi wskaźnikami poparcia politycznego na podstawie rezultatów późniejszych pomiarów nie potwierdziła jednak statystycznej istotności tego związku (por. np. Klingemann, 2014, s. 126)¹⁶.

Krytyczni obywatele w Polsce

W koncepcji asertywnej kultury politycznej kondycja współczesnych demokracji uwarunkowana jest w znacznym stopniu rozległością występowania postaw charakterystycznych dla „niezadowolonych demokratów”, określanych też jako „krytyczni obywatele”. Warto więc zastanowić się, jaka jest skala występowania tego syndromu w społeczeństwie polskim.

W badaniach nad „niezadowolonymi demokratami” stosowane są różne sposoby pomiaru tego syndromu. W niektórych podejściach dokonuje się pomiaru przy użyciu pojedynczych wskaźników każdego z dwóch aspektów krytycznego obywatelstwa, tzn. uznania dla demokracji oraz niezadowolenia ze stanu rodzimego systemu demokratycznego. Są nimi np. pomiary odpowiedzi na pytania, czy demokracja ma przewagę nad innymi formami rządów oraz czy jednostka jest zadowolona ze sposobu funkcjonowania demokracji w kraju (Dahlberg, Linde, Holmberg, 2013)¹⁷. W innych

analizach poparcie dla demokracji weryfikuje się na podstawie baterii pytań dotyczących stosunku do demokracji oraz niedemokratycznych form rządów¹⁸, a postawę wobec rodzimego systemu politycznego sprawdza się za pomocą pojedynczego wskaźnika, bądź zadowolenia z funkcjonowania demokracji w kraju (Klingemann, 2014), bądź zaufania do parlamentu (Dalton, Shin, 2014). Tworzone są też bardziej rozbudowane modele, w których obie postawy syndromu „niezadowolonych demokratów” weryfikuje się za pomocą wieloczynnikowych skal, w tym skali poparcia dla demokracji i odrzucenia autorytaryzmu oraz skali stosunku do rodzimej demokracji, mierzącą łącznie zadowolenie z funkcjonowania demokracji i zaufanie do parlamentu, partii politycznych oraz rządu (Qi, Shin, 2011).

Niezależnie od tego, które formy pomiaru są stosowane i na jakim zbiorze danych prowadzona jest analiza¹⁹, uchwycone zostało, że więcej „krytycznych demokratów” było w nowych demokracjach, w tym w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, niż w demokracjach dojrzałych. I tak w świetle danych z sondaży WVS i EVS przeprowadzonych w 1999 roku w europejskich krajach postkomunistycznych było 42,5% „niezadowolonych demokratów”, natomiast w państwach Europy Zachodniej – 28%. W kolejnym pomiarze z 2008 roku

żyć w kraju rządzonym demokratycznie (Kotnarowski in in., 2014).

18 Na tej podstawie wyodrębnia się kategorie „solidnych demokratów”, których charakteryzuje nie tylko silne poparcie dla demokracji, ale także zdecydowane odrzucenie alternatyw autorytarnych, „niezdecydowanych obywateli, których preferencje dla demokracji i autorytaryzmu są zbliżone oraz „autokratów”, którzy wyżej cenią autorytaryzm niż demokrację (por. Inglehart, Welzel, 2005; Klingemann, Fuchs, Fuchs, Zielonka, 2006).

19 Dotychczasowe analizy zostały przeprowadzone na danych z WVS i EVS (Klingemann, 2014, Dalton, Shin, 2014, Qi, Shin, 2011), ESS (Kotnarowski i in., 2014) oraz Comparative Study of Electoral Systems (Dahlberg, Linde, Holmberg, 2013).

w Europie Środkowej i Wschodniej odnotowano spadek udziału „krytycznych obywateli” do poziomu 35%, a w krajach Europy Zachodniej nastąpił wzrost do 32%. Odsetek „krytycznych obywateli” w Polsce wyniósł w 1999 roku 29%, a więc mniej niż średnio w regionie Europy postkomunistycznej i nieco więcej niż w krajach Europy Zachodniej, natomiast w 2008 obniżył się do 26%, co wśród 40 krajów europejskich dawało 32 miejsce (Klingemann, 2014). Z kolei na podstawie analizy danych z badania ESS przeprowadzonego w 2012 roku można ostrożnie uznać²⁰, że również w późniejszym czasie utrzymywała się prawidłowość, zgodnie z którą w europejskich demokracjach postkomunistycznych było więcej „niezadowolonych demokratów” (56%) niż w krajach Europy Zachodniej (37%), a w Polsce było ich więcej, niż średnio w Europie Zachodniej i mniej niż w społeczeństwach postkomunistycznych (48%) (Kotnarowski i in., 2014)²¹. Różnice pomiędzy regionami Europy w udziale „niezadowolonych demokratów” wyjaśniane są m.in. poprzez odwołanie do odmienności w poziomie rozwoju gospodarczego. Otóż kraje o niższym poziomie PKB charakteryzowały się wyższymi proporcjami „niezadowolonych demokratów”, choć wpływ rozwoju gospo-

20 W badaniu tym zastosowano inny sposób pomiaru postaw „niezadowolonych demokratów”.

21 Różnice w proporcjach niezadowolonych demokratów pomiędzy krajami o różnym stażu demokratycznym potwierdziły też rezultaty analizy danych pochodzących z drugiego modułu badania Comparative Study of Electoral System zrealizowanego w latach 2001–2006. W młodych demokracjach – państwach z różnych regionów świata podlegających demokratyzacji po 1980 roku – było więcej niezadowolonych demokratów, niż w dojrzałych demokracjach (Dahlberg, Linde, Holmberg, 2013). W następnych modułach wspomnianego badania nie zadano pytań o stosunek do demokracji jako formy rządów (por. <http://zcat.gesis.org/webview/main.jsp?object=http://zcat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog74>), niemożliwa jest więc weryfikacja, czy uchwycona jednokrotnie prawidłowość utrzymywała się.

darczego na omawianą postawę małał wraz z upływem czasu (Klingemann, 2014).

Dotychczasowe analizy nie dostarczają zbyt wielu wyjaśnień dotyczących korelatów występowania syndromu „niezadowolonych demokratów” w społeczeństwie polskim. W analizach prowadzonych na danych z wielu krajów dowodzi się, że „niezadowoleni demokraci” częściej wyznają wartości postmaterialistyczne (Klingemann, 2014) i wykazują większą gotowość do protestacyjnej aktywności politycznej (por. np. Catterberg, 2003). Związki pomiędzy zmiennymi społeczno-demograficznymi a byciem „niezadowolonym demokratą” nie były natomiast do tej pory systematycznie analizowane.

Uwagi końcowe

Analiza wybranych wskaźników poparcia politycznego dowodzi, że od początku przemian demokratycznych w społeczeństwie polskim dominowało uznanie dla demokracji jako dobrego systemu rządów, choć nie było ono ani tak powszechne, ani tak bezwarunkowe jak w wielu innych krajach europejskich. Jednocześnie od dłuższego czasu utrzymywał się dość wysoki poziom krytycyzmu wobec funkcjonowania rodzimej demokracji oraz wybranych instytucji politycznych, co z perspektywy modelu lojalnej kultury politycznej powinno być oceniane negatywnie jako czynnik utrudniający konsolidację demokracji. Dla trwałości demokracji niezbędne jest bowiem upowszechnienie się poparcia dla instytucji politycznych i wartości demokratycznych. Odmiennej interpretacji dostarcza natomiast koncepcja kultury asertywnej, zgodnie z którą niezadowolenie ze stanu rodzimej demokracji zawiera silny potencjał demokratyzujący pod warunkiem jednak, że towarzyszy mu autentyczne oddanie demokracji jako pożądanej formy rządów. Z tej perspektywy wysoki poziom krytycyzmu wobec rodzimego systemu politycznego nie jest niepokojącym objawem

tak długo, jak nie podkopuje poparcia dla demokracji jako systemu rządów. Obecnie nie ma jednak jednoznacznych dowodów na istnienie związku między tymi postawami w społeczeństwie polskim.

Tym, co może niepokoić jest stosunkowo niski – niższy niż w innych społeczeństwach europejskich – poziom spójności poparcia dla demokracji przejawiający się we współwystępowaniu postaw przychylnych wobec demokracji i rozwiązań autorytarnych, a także obojętności wobec tego, czy system jest demokratyczny czy też nie. Sugeruje to istnienie w społeczeństwie polskim rezerwuaru poparcia dla autorytaryzmu, który może ulec zwiększeniu pod wpływem upowszechnienia przekonania, że liberalna demokracja jest nieskuteczna w zaspokajaniu potrzeb obywateli. Diagnoza poparcia dla demokracji w Polsce wymaga zatem osadzenia go w szerszym kontekście, jakim są dominujące w społeczeństwie wartości. Stosunek do wartości emancypacyjnych, w tym takich niezwiązanych wprost ze sferą polityczną kwestii jak: wolność wyboru stylu życia, równość płci, autonomia osobista oraz swobodna ekspresja wydaje się bowiem warunkować poparcie dla demokracji.

Warto poddawać też regularnej analizie związek pomiędzy postawami Polaków wobec demokracji a ich identyfikacjami partyjnymi. Prawdopodobnie, zgodnie z którą niezadowolenie z rodzimej demokracji jest częstsze wśród osób, które deklarują poparcie dla partii pozarządowej niż wśród tych, którzy wspierają partię wygrywającą wybory, wydaje się być uniwersalna, choć przyjmuje ona różną skalę. Pojawienie i utrzymywanie się silnej zależności między tymi zmiennymi świadczyłoby o rosnącej polaryzacji politycznej w naszym społeczeństwie, a także wzroście konfrontacyjności kultury politycznej. Ponadto uzależnienie oceny funkcjonowania krajowej demokracji jedynie od tego, czy władzę sprawują „nasi” politycy można też potraktować jako pośredni wskaźnik

niezrozumienia istoty demokracji, w której regularna zmiana władzy jest normą i akceptacja tego faktu stanowi ważny element legitymizacji systemu demokratycznego. Jednocześnie jednak warto pamiętać, że znajdowanie się w pozycji przegranych lub zwycięzców nie jest jedynym korelatem stosunku do rodzimej demokracji identyfikowanym w dzisiejszych społeczeństwach, gdyż stosunek ten zależny jest także w dużej mierze od innych zmiennych, w tym ocen pracy rządu, stopnia zrealizowania zasad demokratycznych, sprawności procedur i instytucji politycznych czy sytuacji ekonomicznej kraju. Żądania obywateli wobec elit politycznych dotyczące tych zagadnień nie świadczą o niezrozumieniu procedur demokracji, lecz stanowią jej kwintesencję. 🗨️

Paulina Sekuła – adiunkt w Zakładzie Socjologii Władzy Instytutu Socjologii UJ. Jej zainteresowania naukowe dotyczą socjologii polityki, w tym wzorców i determinant aktywności politycznej kobiet, polityki protestu i kulturowych uwarunkowań demokracji, a także zagadnień równości płci w nauce. Obecnie uczestniczy w realizacji projektu Gender Equality Network in the European Research Area – GENERA, którego celem jest wprowadzenie, kontynuacja, monitorowanie oraz poprawa realizacji polityki równości kobiet i mężczyzn w organizacjach prowadzących badania naukowe w dziedzinie fizyki.

Afiliacja:

Instytut Socjologii
Uniwersytet Jagielloński
ul. Grodzka 52
30-962 Kraków
e-mail: paulina.sekula@uj.edu.pl

Bibliografia

Adamski, W., Jasiewicz, K., Rychard, A. (1987). Dynamika społecznego konfliktu i konsensu (1980–1984). W: F. Ryszka (red.), *Kultura polityczna społeczeństwa polskiego (1983–1985). Część I*, (ss. 127–222). Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Alvarez, A. M., Welzel, Ch. (2011). *How values shape people's views of democracy: a global comparison*, http://www.democracy.uci.edu/files/docs/conferences/2011/Moreno%20Welzel_Chapter.pdf, 07.09.2016.

Ariely, G. (2015). Democracy-Assessment in Cross-National Surveys: A Critical Examination of How People Evaluate Their Regime, *Social Indicators Research* 121 (3), 621–635.

Armingeon, K., and Guthmann, K. (2014). Democracy in crisis? The declining support for national democracy in European countries 2007–2011, *European Journal of Political Research* 53 (3), https://www.researchgate.net/publication/259545313_Democracy_in_Crisis_The_Declining_Support_for_National_Democracy_in_European_Countries_2007-2011, 13.01.2017.

Centrum Badania Opinii Społecznej. (2016). *Opinie o demokracji. Komunikat z badań*. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_100_16.PDF, 21.12.2016.

Centrum Badania Opinii Społecznej. (2016a). *Ocena instytucji publicznych. Komunikat z badań*. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_133_16.PDF, 9.01.2017.

Centrum Badania Opinii Społecznej. (2016b). *Zaufanie społeczne*. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_018_16.PDF, 9.01.2017.

Centrum Badania Opinii Społecznej. (2016c). *Opinie o demokracji. Komunikat z badań*. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_017_16.PDF, 12.01.2017.

Centrum Badania Opinii Społecznej. (1997). *Społeczny stosunek do demokracji. Komunikat z badań*. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1997/K_152_97.PDF, 12.01.2017.

Cybulska, A., Sęk, A., Wenzel, M., Wójcik, M. (2000). *Demokracja w praktyce*. W: K. Zagórski, M. Strzeszewski (red.), *Nowa rzeczywistość. Oceny i opinie 1989–1999*, (ss. 63–87), Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG.

Dahlberg, S., Linde, J., Holmberg, S. (2013). Dissatisfied Democrats. A Matter of Representation or Performance?, *The Quality of Government Institute Working Paper Series* 2013:8,

https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/38941/1/gupea_2077_38941_1.pdf, 9.01.2017.

Dalton, R.J. (2015). *The Good Citizen: How Young People are Transforming American Politics*, 2nd ed. Washington, DC: CQ Press.

Dalton, R.J. (2004). *Democratic Challenges. Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, Oxford, New York: Oxford University Press.

Dalton, R.J. and Shin, D. Ch. (2014). Reassessing The Civic Culture Model. W: R. J. Dalton, Ch. Welzel (eds.), *The Civic Culture Transformed. From Allegiant to Assertive Citizens*, (ss. 158–189), New York: Cambridge University Press.

Dalton, R.J. and Welzel, Ch. (2014). Political Culture and Value Change. W: R.J. Dalton, Ch. Welzel (eds.), *The Civic Culture Transformed. From Allegiant to Assertive Citizens*, (ss. 1–16), New York: Cambridge University Press.

Dalton, R.J. and Shin, D.Ch. (2011). *Reassessing The Civic Culture Model*, http://www.democracy.uci.edu/files/docs/conferences/2011/DaltonShin_Feb16.pdf, 08.09.2016.

Diamond, L. (2015). Facing Up to the Democratic Recession, *Journal of Democracy*, Vol. 26, No. 1, 41–155.

Easton, D. (1975). A Re-Assessment of the Concept of Political Support, *British Journal of Political Science*, Vol. 5, No. 4, 435–457.

European Commission. (2016). *Standard Eurobarometer 85. Spring 2016. Report Public Opinion in the European Union*.

Ferrin, M. (2016). An empirical assessment of satisfaction with democracy. W: M. Ferrin, H. Kriesi (red.), *How Europeans View and Evaluate Democracy*, (ss. 283–306), Oxford: Oxford University Press.

Ferrin, M., Kriesi, H. (2016). Introduction: Democracy – the European Verdict. W: M. Ferrin, H. Kriesi (red.), *How Europeans View and Evaluate Democracy*, Oxford: Oxford University Press.

Haerpfer, Ch.W. and Kizilova, K. (2014). Support for Democracy in Postcommunist Europe and Post-Soviet Eurasia. W: R.J. Dalton, Ch. Welzel (red.), *The Civic Culture Transformed. From Allegiant*

- to *Assertive Citizens*, (ss. 158–189), New York: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., Welzel, Ch. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., Catterberg, G. (b.d.). *Trends in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline*, Michigan: Institute of Social Research, University of Michigan, <http://www.worldvaluessurvey.org>.
- Klingemann, H-D. (2014). Dissatisfied Democrats. Democratic Maturation in Old and New Democracies, R.J. Dalton, Ch. Welzel (eds.), *The Civic Culture Transformed. From Allegiant to Assertive Citizens*, (ss. 116–157), New York: Cambridge University Press.
- Klingemann, H-D., Fuchs, D., Fuchs, S., and Zielonka, J. (2006). Introduction Support for Democracy and Autocracy in Eastern Europe. W: H-D. Klingemann, D. Fuchs, J. Zielonka (ed.), *Democracy and Political Culture in Eastern Europe*, London: Taylor & Francis Ltd., 1 – 21.
- Kotnarowski, M., Markowski, R., Wenzel, M., Żerkowska-Balas, M. (2014). *Demokratyczny Audyt Polski 2014*
- Kubiak, H. (1998). Democracy and the individual will. W: *Democracy: It's Principles and Achievement*, (ss. 57–65), Geneva: Inter-Parliamentary Union.
- Linde, J. and Ekamn, J. (2003). Satisfaction with democracy: A note on a frequently used indicator in comparative politics, *European Journal of Political Research* 42, 391–408.
- Miller, E.F. (1971). David Easton's Political Theory, *The Political Science Reviewer*, 184–235.
- Norris, P. (1999). *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit. Critical Citizens Revisited*. Cambridge University Press.
- Peral, E.B. (2010). Satisfaction with Democracy in Europe: Differences between East and West. W: L. Halman; M. Voicu (red.), *Mapping value orientations in Central and Eastern Europe*, Leiden, Boston: Brill.
- Qi, L., Shin, D. Ch. (2011). How mass political attitudes affect democratization: Exploring the facilitating role critical democrats play in the process, *International Political Science Review*, 32(3), 245–262.
- Reykowski, J. (red.). (1995). *Potoczne wyobrażenia o demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Rose, R., Mishler, W. (2002). Comparing Regime Support in Non-Democratic and Democratic Countries, *Democratization*, vol. 9, no 2, 1–20.
- Schubert, S. (2015) Unity, Plurality and/or Hybridity? Assessing the Global Pattern of Political Cultures, *World Values Research Volume 8 / Number 4*, <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSPublicationsBooks.jsp?PUB=139>, 26.11.2016.
- Welzel, Ch. (2014). *Freedom Rising. Human Empowerment and the Quest for Emancipation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Welzel, Ch. and Alvarez, A.M. (2014). Enlightening People: The Spark of Emancipative Values, R.J. Dalton, Ch. Welzel (eds.), *The Civic Culture Transformed. From Allegiant to Assertive Citizens*, (ss. 59–88), New York: Cambridge University Press.
- Welzel, Ch. and Dalton, R.J. (2014). From Allegiant to Assertive Citizens. W: R.J. Dalton, Ch. Welzel (eds.), *The Civic Culture Transformed. From Allegiant to Assertive Citizens*, (ss. 282–306), New York: Cambridge University Press.
- Welzel, Ch. and Inglehart, R. (2010). Agency, Values, and Well-Being: A Human Development Model, *Social Indicators Research*, Vol. 97, No. 1, 43–63.
- Welzel, Ch. and Alexander, A. (2008). Measuring Effective Democracy: The Human Empowerment Approach, *World Values Research* 1(1), 1–34.
- Zakaria, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy, *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 6, 22–43.

Dissatisfied Democrats in Contemporary Poland

Abstract

The aim of the article is thorough examination of Poles' attitudes towards democracy that have been developing since the beginning of democratic transformation from the perspective of two models of political culture: allegiant and assertive political cultures. Among the specific issues the analysis will cover 1. tendencies in the level of support for democracy as a form of government and satisfaction with the way democracy works, 2. correlates of critical attitudes towards democracy, and 3. the scope of occurrence in the Polish society of the syndrome of „dissatisfied democrats”. The selected aspects of political support in the Polish society will be discussed in a wider context of the Europeans' attitudes towards democracy. The analysis will be conducted on the basis of the results of Polish and international survey, including the Polish Opinion Research Center (CBOS), the World Values Survey (WVS) and the European Values Survey (EVS).

Keywords:

allegiant political culture, assertive political culture, political support, dissatisfied democrats.